

DOI: <https://doi.org/10.15407/nr.72.365>
УДК 02(497.6-25)1992/1996»

Лілія Прокопенко,
<https://orcid.org/0000-0003-0531-6111>,
кандидатка історичних наук, доцентка,
головна бібліотекарка,
Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого (м. Київ, Україна)
вул. Грушевського, 1, 01001, м. Київ, Україна
e-mail: prokopenko888888@gmail.com

БІБЛІОТЕКИ, БІБЛІОТЕКАРІ І ЧИТАЧІ ПІД ЧАС ОБЛОГИ САРАЄВА: 1425 ДНІВ ВИПРОБУВАНЬ, СТІЙКОСТІ ТА НАДІЇ

Мета статті – вивчити досвід роботи бібліотек і діяльність бібліотекарів під час облоги Сараєва у 1992–1996 рр. з метою визначення соціальної ролі і цінності бібліотек та дослідити значення читання як культурної та інтелектуальної практики для підтримки суспільства в умовах війни. **Методологічною основою** дослідження є загальнонаукові засади об’єктивності, комплексності, наступності та всебічності. З позицій наукової методології проблема розглядається на основі системного та історичного підходів. Досягнення поставленої мети здійснювалося за допомогою системи загальнонаукових та спеціальних методів: теоретичних (аналіз, синтез, абстрагування, сходження від абстрактного до конкретного, пояснення, узагальнення тощо), емпіричних (опис, порівняння) історико-порівняльного, проблемно-хронологічного, виявлення та аналізу джерел та інших. **Наукова новизна.** В українському бібліотекознавстві досвід функціонування бібліотек, робота бібліотекарів та читачка активність сараєвців під час облоги столиці Боснії і Герцеговини вивчається вперше. **Висновки.** На основі опису умов життя під час облоги Сараєва виявлено значення читання як культурної та інтелектуальної практики для розумового, духовного та фізичного виживання сараєвців під час облоги; досліджено стан бібліотечної справи, охарактеризовано конкретні бібліотеки, розглянуто роботу бібліотекарів. Охарактеризовано значення і цінність бібліотек та читання для підтримки суспільства в умовах війни. Наголошено на важливості трансляції досвіду війни та інформування світової громадськості про наслідки російсько-української війни, зокрема, щодо української бібліотечної справи.

Ключові слова: історія бібліотечної справи закордоном, бібліотечна справа у Боснії і Герцеговині, бібліотеки Сараєва, бібліотеки і війна, бібліотекарі і війна, читання і війна.

Актуальність теми дослідження. У 2017 р. вийшов український переклад книжки О. Кебо «Сараєво для початківців», у якій автор детально описує життя столиці Боснії і Герцеговини під час облоги у 1992–1996 рр. У передмові перекладачка К. Калитко написала: «Ця книжка – киснева подушка. Такий, знаєте, медичний мішок, у який хтось закачав своє дихання і досвід, до останнього волокна болю, до атома, доценту. Щоб вижити бодай так. А потім хтось інший, далеко звідси, ухопиться за цю подушку, втрачаючи власне дихання, і теж виживе. Важливість такої "кисневої подушки" я усвідомила з початком війни в Україні» [1, с. 4]. Невід'ємною частиною життя Сараєва у надзвичайних умовах облоги була, зокрема, і робота бібліотек. Під час російсько-української війни потребу у такій «кисневій подушці» гостро відчують бібліотеки в Україні.

Аналіз досліджень та публікацій. Закордоном є значна кількість досліджень бібліотечної справи балканських країн під час та після Югославських воєн, зокрема Боснійської. Важливий внесок у справу фіксації втрат культурної спадщини та її відновлення після війни, зокрема і бібліотек, зробив науковець з Гарвардського університету (США) А. Рідльмайер. Аналізуючи проблеми документування знищених та пошкоджених бібліотечних ресурсів у Боснії і Герцеговині, дослідник розглянув систематичне та цілеспрямоване руйнування бібліотек у цій країні у широкому теоретичному та правовому контекстах. Бібліотеки під час облоги Сараєва також були об'єктом уваги А. Рідльмайєра [31–34].

Стан бібліотек Сараєва під час облоги та заходи з повоєнного відновлення розглядали у своїх дослідженнях К. Бакаршич [4; 5], В. Блажина [7], Б. Готьє [14], Л. Газич [15], Е. Куянджич [20], М. Яхич [36]; значна частина з них стосується Національної та університетської бібліотеки Боснії і Герцеговини (Е. Куянджич [21], І. Моват [23], І. Овчина [25; 26], А. Решитбегович [30]). Низка наукових розвідок зосереджена на вивченні умов життя і роботи бібліотекарів – мешканців Сараєва – під час облоги (К. Бакаршич [4], М. Зеко [48]). Серед публікацій, які досліджують культурну та інтелектуальну діяльність сараєвців під час облоги, виокремлюється праця Н. Орнат [24].

Утім, попри наявність великої кількості зарубіжних публікацій з окресленої проблематики, в українському бібліотекознавстві це питання не вивчалось. Бібліотеки, бібліотекарі і читання під час облоги Сараєва об'єктом самостійного дослідження не були.

Окрім наукових публікацій, джерельна база цього дослідження представлена документами міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи), Міжнародного трибуналу з колишньої Югославії (МТКЮ ¹), документальними фільмами, матеріалами мультимедійного цифрового проєкту усної історії FAMA, який фіксує спогади жителів Сараєва про облогу, інформує про громадянський і культурний спротив [12], а також ресурсами цифрової платформи «Wake up Europe!» («Європо, прокинься!»), де представлено дані про міжнародну підтримку Боснії і Герцеговини під час війни [42], тощо. Цінним джерелом про повсякденне життя сараєвців під час війни стали мемуари, щоденники, спогади, листи очевидців.

Мета статті – вивчити досвід роботи бібліотек і діяльність бібліотекарів під час облоги Сараєва у 1992–1996 рр. з метою визначення соціальної ролі і цінності бібліотек та дослідити значення читання як культурної та інтелектуальної практики для підтримки суспільства в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Боснійська війна тривала з 6 квітня 1992 р. до 14 вересня 1995 р. між Сербією і Чорногорією з одного боку, Республікою Боснія і Герцеговина з другого та Хорватією з третього. Війну спричинено складним поєднанням загальнополітичної, суспільної і безпекової криз, якими обернувся кінець холодної війни і падіння соціалістичного ладу в Югославії. У той час, як метою сербських націоналістів була централізація Югославії, де б домінували серби, інші національності Югославії прагнули федералізації та децентралізації.

За даними дослідження демографів Я. Звєжховського та Е. Табо для МТКЮ, під час Боснійської війни загинуло від 89 до майже 105 тис. людей, 40% з яких були цивільними [49, р. 11]. Понад 2 млн людей були змушені покинути свої домівки, понад 40 тис. людей – пропали безвісти [35, р. 152]. Експерти називають обсяги фінансових втрат Боснії і Герцеговини безпрецедентними з часів Другої світової війни: загальний збиток від воєнних дій склав близько 200 млрд дол. США [2].

¹ Міжнародний трибунал з колишньої Югославії (повна назва — Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, здійснені на території колишньої Югославії з 1991 р.) створений Радою безпеки ООН, працював у 1993–2017 рр. За час роботи трибуналу були висунуті звинувачення щодо 161 особи, 90 з них засуджені.

Ця війна стала однією з найжорстокіших у європейській історії. Від самого початку військові дії характеризувалися особливостями, далекими від законних військових цілей: створення концтаборів, тортури і розправи над полоненими, «етнічні чистки», які проводилися проти цивільного населення у спробі створити етнічно однорідні території, масові згвалтування жінок.

Насильство над людьми супроводжувалося систематичним навмисним знищенням культурних, релігійних та історичних пам'яток. Ці руйнування майже ніколи не були побічним ефектом воєнних дій. Переважна більшість нападів на культурні та релігійні цінності були заздалегідь спланованими, систематичними і відбувалися далеко від лінії фронту [43]. Культурна спадщина зазнала настільки серйозних втрат і пошкоджень, що вже у 1993 р. представники міжнародної місії, направленої у країни колишньої Югославії Комітетом з питань культури та освіти Парламентської асамблеї Ради Європи для з'ясування стану культурної спадщини під час воєнних дій, назвали ситуацію у регіоні «культурною катастрофою» і відзначили, що «європейська спадщина вийде з війни ампутованою» [6].

Ця війна була однією з найбільш руйнівних і щодо бібліотечної та документальної спадщини. За деякими оцінками, було пошкоджено близько 200 бібліотек [9], з них 43 – знищено повністю [3, р. 217]. Втім, повного перепису втрат бібліотек і бібліотечних ресурсів у країні немає дотепер. І хоча через відсутність даних важко точно визначити масштаби збитків, припущення приголомшують: на думку деяких дослідників, Боснія і Герцеговина втратила 40% своєї документальної спадщини [14, р. 73]. Одна з найтрагічніших сторінок в історії Боснійської війни – облога столиці – міста Сараєво. Ця облога була найдовшою в історії сучасних воєн: вона тривала 1425 днів – від 5 квітня 1992 р. по 29 лютого 1996 р. Місто зазнало збитків на 18,5 млрд дол. США [2].

У вступній заяві звинувачення МТКЮ проти сербського генерала, воєначальника армії боснійських сербів у період Боснійської війни С. Галича (2003 р.), зокрема, зазначено, що з часів Другої світової війни не було жодного випадку, коли б професійна армія проводила кампанію такого безжального насильства проти жителів європейського міста з метою доведення їх до стану середньовічних соціальних і психологічних поневірянь. Сараєвці жили у постійному страху смерті.

Для них безпечного місця не було ніде: ні вдома, ні у школі, ні у лікарні, ні у будь-якому іншому місці [29, р. 6].

Сараєво, засноване 1461 р., розташоване в центральній частині країни в межах історичної області Боснія. Прикметна особливість цього міста – традиційна культурна та релігійна різноманітність: тут впродовж століть проживають представники ісламу, православ'я, католицизму та іудаїзму. Це – одне з небагатьох європейських міст, у центрі якого у безпосередній близькості розташовані місця поклоніння всіх трьох основних монотеїстичних релігій: мечеть, католицька та православна церкви, синагога. Посилаючись на довгу і багату історію та строкате етнічне й релігійне розмаїття, Сараєво називають Єрусалимом Європи [6]. Місто займає площу 141,5 кв. км і тягнеться вздовж річки Мілячки. Центральні частини міста розташовані в Сараєвській долині, посеред Динарських Альп. Місто оточують п'ять гір і пагорби, які густо заросли деревами і де розташовані райони передмістя – переважно з приватними будинками. От саме на цих пагорбах під час війни і розмістилися як мінімум 200 укріплених позицій та бункерів – вогневих точок сербської артилерії, яка постійно обстрілювала і атакувала місто.

У квітні 1992 р. Сараєво опинилося в облозі спочатку сил Югославської народної армії (ЮНА) під командуванням Р. Караджича, а потім – збройних сил Республіки Сербської і сербських воєнізованих формувань під командуванням генерала Р. Младіча. Війська оточили Сараєво силами чисельністю близько 13 тис. людей. Боснійські урядові збройні сили всередині міста значно перевищували сербські за чисельністю, але були погано озброєні і не змогли прорвати блокаду. Після того, як танкові колони ЮНА не змогли взяти місто, серби зосередилися на його ослабленні. 2 травня 1992 р. навколо Сараєва було остаточно замкнуто 62-кілометрове кільце облоги.

Комісія експертів ООН встановила докладну хронологію облоги. У «спокійні» дні міжнародні спостерігачі налічували від 200 до 300 снарядів, в «активніші» – до 1000, в середньому ж – 329 снарядів на день. 22 липня 1993 р. по Сараєву було зроблено 3777 пострілів [13].

Напади на місто забрали багато людських життів. Згідно з переписом 1991 р., до війни у Сараєві (в усіх десяти муніципалітетах згідно з територіальним поділом до 1995 р.) проживало 527049 осіб різного етнічного складу, безпосередньо у населеному пункті Сараєво – 416497

мешканців [28]. За різними оцінками, чисельність населення Сараєва під час облоги коливалася від 300 тис. до 380 тис. осіб [35, р. 152; 41]. Після зняття облоги у місті проживало близько 250 тис. чол. [35, р. 152]. Повоєнні розслідування встановили, що під час облоги внаслідок обстрілів та снайперського вогню загинуло 13952 осіб, зокрема більше 1,5 тис. дітей. Більше 40% усіх загиблих були цивільні [35, р. 192].

Столиця потерпала як від повітряних бомбардувань, так і від локальних військових зіткнень. Велику небезпеку становили снайпери: таблички з надписом «Pazite, snajper!» («Обережно, снайпер!») були розклеєні по всьому місту, «як шпалери» [37, р. 30]. Більшість сараєвців загинули дорогою на роботу, до школи, на дитячих майданчиках, на базарі, у трамваї, у черзі за водою чи хлібом, на цвинтарі, коли ховали померлих [35, р. 152, 191–192]. Багато хто був убитий у своїх квартирах снарядами або уламками від вибухової хвилі [48, р. 295]. Через велику кількість жертв у всьому місті та його околицях утворилися тимчасові і постійні цвинтарі: ховали у садах і парках, на спортивних майданчиках та інших відкритих просторах, зокрема на футбольному полі стадіону «Кошево», збудованому до зимових Олімпійських ігор 1984 р. [35, р. 192]. Облога мала сильний згубний вплив на психіку людей, особливо дітей. Дослідження показали, що кожен другий сараєвець бачив, як застрелили члена його родини [13]. Непросто було визнавати факт, що серед нападників опинилися колишні друзі, сусіди і колеги [46]. За даними ЮНІСЕФ, у Сараєві із 65–80 тис. дітей щонайменше 40% зазнали прямого обстрілу снайперами, 51% – бачили, як когось убили, 39% – як убили когось із членів сім'ї, 19% – стали свідками різанини, 73% – зазнали нападу чи обстрілу будинку, 48% – якийсь час жили в чужих домівках, 89% – у підземних сховищах [13].

Обстріли завдали місту величезних збитків, особливо в історичному центрі та у південно-західному передмісті, які найчастіше були об'єктами систематичних нападів упродовж усього періоду облоги [7, р. 156–157; 13]. У Сараєві було повністю зруйновано 35 тис. будинків, пошкоджено 65% будівель і 80% комунальної інфраструктури [35, р. 190]. Аналіз руйнувань виявив закономірність конкретного вибору цілей. Атак зазнали практично всі державні установи: урядові будівлі, промислові підприємства, лікарні, телевежа, редакції ЗМІ, поштамт, об'єкти громадського транспорту та зв'язку, аеропорт, спортивні та торгові центри, казарми та бази ООН, млин, пивоварня, пекарня тощо.

Сараєво не просто було полем битв. Саме місто, втілюючи загальноцивілізаційні мультикультурні та соціальні цінності, було метою руйнування. Дослідники стверджують, що столиця Боснії і Герцеговини стала об'єктом урбіциду: насилля, спрямоване на місто, знищувало міський ландшафт, цивільну інфраструктуру, історичні пам'ятки, спосіб життя містян, завдавало значної школи екології цього місця [18].

У місті склалася вкрай напружена гуманітарна ситуація: основні під'їзні дороги було заблоковано, постачання продовольства та медикаментів перекрито, міські комунальні послуги (водопостачання, газопостачання, електрика та опалення, телефонний зв'язок) відключено. На окремих етапах облоги сараєвці жили без газу, електрики і водопостачання до шести місяців поспіль. З руйнуваннями системи громадських послуг різко зріс рівень злочинності. У місті відбувалися пограбування і самовільне захоплення квартир [35, р. 152]. У липні 1993 р. Верховний комісар ООН у справах біженців С. Огата зазначила, що у Сараєві понад 300 тис. людей перебувають на межі життя і смерті, причому загроза життю була не лише з боку сербських обстрілів, а й від голоду та хвороб [41]. Представники міжнародної місії Парламентської асамблеї Ради Європи у черговій доповіді про стан культурної спадщини під час війни життя в обложеному Сараєві описували так: «Труднощі відвідування Сараєва не слід недооцінювати. Крім снайперського та артилерійського вогню, <...> існує серйозна нестача всіх товарів. Навіть продуктів харчування не вистачає. <...> Звичайна рутинна повсякденного життя в Сараєві важка, виснажлива і небезпечна» [46].

М. Яхич, директор Бібліотеки Газі Хусрев-бега, згадував, що найважливішими речами під час облоги були їжа, вода та дрова, а бібліотечні дерев'яні книжкові полиці стали справжніми предметами розкоші, одними з «перших предметів, які люди конфіскували для розпалювання <...>, за ними настала черга дерев у всіх парках міста <...>, які перетворилися на у великі порожні “поля пнів”» [37, р. 25]. Приблизно 300 тис. дерев було знищено обстрілами, пожежами, технікою та місцевими жителями, які були змушені спилувати їх на дрова.

Влітку 1992 р. Франція і Велика Британія виступили з ініціативою введення у район миротворчого контингенту ООН. Завдяки цьому посередництву аеропорт Сараєва було передано сербами Охоронним

силам ООН (COOH)², які отримали можливість доставляти гуманітарну допомогу повітрям.

Проте гуманітарної допомоги катастрофічно не вистачало. Користуючись тим, що аеропорт перебував під контролем COOH, захисники Сараєва за чотири літні місяці 1993 р. під злітно-посадковою смугою аеродрому прорили вузький прохід завдовжки близько 800 метрів, нині відомий як Сараєвський тунель, або Тунель порятунку. Впродовж облоги це був єдиний наземний зв'язок обложеного міста із зовнішнім світом. Рух в обох напрямках тунелю був постійним. Його використовували для транспортування продуктів харчування, палива, газет, зброї та боєприпасів, обійшовши у такий спосіб ембарго на постачання зброї, запроваджене ООН. В остаточному вигляді тунель мав освітлення, відкачування ґрунтових вод, залізничні колії, нафтопровід, тут було прокладено лінію електропередачі, сплачену Німеччиною, та лінії телефонного зв'язку. За деякими оцінками, за весь період експлуатації тунелем пройшло близько 400 тис. чоловік (близько 2 млн проходів) – поранені, солдати, цивільні особи та співробітники ООН [35, р. 189–190]. Для багатьох сараєвців це був єдиний рятівний шлях з обложеного міста. Сьогодні Сараєвський тунель – туристичний об'єкт і частина музею.

Столиця дуже постраждала під час облоги. Окрім очевидних людських жертв, кардинальних згубних змін зазнав повсякденний міський спосіб життя. Сараєвцям довелося швидко адаптуватися до небезпечних умов воєнного часу, до життя в ізоляції. Фактично для тисяч містян під час облоги «кожен день був випробуванням людської волі» [24, р. 45].

Нападники прагнули зруйнувати культурне та інтелектуальне життя сараєвців. Та парадокс полягав у тому, що під час облоги культурне життя міста було насиченим. Матеріали усної історії проєкту FAMA описують це так: «"Знаходиться в облозі" означало прийняти те, що колишній спосіб життя зник і ненормальне стає нормальним. Згодом жителі Сараєва відкрили для себе способи виживання за допомогою інновацій та творчості, перепрофілювання доступних їм об'єктів, незважаючи на постійний терор та руйнування.

²Охоронні сили ООН, COOH (United Nations Protection Forces, UNPROFOR) – миротворча місія ООН в Хорватії та в Боснії і Герцеговині під час Югославських воєн, заснована 21 лютого 1992 р.

<...> Облога Сараєва показала, що людина може пережити катастрофу та залишитися людиною. Сараєво обрало культуру як зброю для захисту від терору. Громадяни ходили вулицями під загрозою гранат та снайперів, виконуючи свої повсякденні завдання задля виживання. <...> Відвідування театральних вистав та виставок були засобом опору та захисту людської цивілізації. Настала нова норма. Одна цивілізація зникла, і водночас виникла зовсім нова» [12].

Під час облоги у Сараєві пройшло понад 100 виставок, більше 40 театральних прем'єр. Містяни відвідували музеї, фестивалі і театри, поетичні вечори і концерти, освітні лекції і наукові заходи.

Згідно з результатами опитування про життя під час облоги, однією з найпоширеніших форм проведення вільного часу сараєвці назвали читання [40]. Декому війна навіть дозволила читати більше, ніж раніше. Як це не парадоксально, умови життя в облозі частково створили сприятливе середовище для читання. Безумовно, кількість часу для читання залежала від життєвої ситуації та кількості ресурсів, які люди мали. Багато часу та зусиль йшло на пошук їжі, води, палива. Бували періоди, коли через хаотичні, часті бойові дії, блокпости та відключення електроенергії і телефонного зв'язку містяни виявлялися ізольованими, замкненими у своїх домівках; з міркувань безпеки діти не ходили до школи.

Багато хто з сараєвців знайшов захисток та свободу, які дозволили вийти за межі драматичних обставин і відірваності від світу, в інтелектуальній діяльності. Вивчення щоденників, мемуарів, листування та матеріалів усної історії демонструє унікальну цінність читання та письма, завдяки яким люди змогли створити свій власний простір для контролю та самозбереження. Хтось писав романи, хтось робив переклади, хтось продовжив займатися академічними дослідженнями та писав статті і дисертації, багато хто писав листи і щоденники, прагнучи зафіксувати свій досвід і зміцнити зв'язки з минулим життям. Під час облоги спостерігався величезний інтерес до вивчення іноземних мов.

Дослідження показали, що під час облоги читання для сараєвців виконувало різні завдання. Читання стало необхідним для усвідомленого життя, в якому люди змогли певною мірою контролювати свій досвід, підтримати силу духу, зберегти розсудливість у стресовому і травматичному середовищі, зміцнити свою ідентичність. Для когось

творчі аспекти читання, особливо стосовно художньої літератури, стали формою ескапізму, допомогли уникнути жорстокої реальності за рахунок занурення у світ книжок і створення душевного простору для альтернативного життя та зцілення [40, р. 826]. Читання давало відповіді на питання, допомагало «знайти приклади, щоб жити», було розвагою, джерелом підтримки та оптимізму, живило надію на іншу реальність, за яку треба було триматися і в яку вони були зобов'язані повернутися [24].

Однією з найскладніших проблем був доступ до ресурсів для читання. Багато особистих бібліотек було втрачено під час обстрілів, розграбовано або залишено власниками, які виїхали з міста. Очевидці описують трагічні випадки вимушеного спалення приватних зібрань самими власниками в умовах відсутності опалення: «Мало хто був готовий до зими. Коли вона прийшла, люди були змушені палити свої шафи та книжкові полиці, а зрештою й одяг та книги» [10, р. 53].

У перший рік облоги у багатьох районах міста батьки створили пункти обміну коміксами для дітей. В умовах відсутності формальної шкільної освіти діти збиралися у цих імпровізованих бібліотеках, читали, спілкувалися. У 1993 р. доступ до американських видань надав читальний зал, відкритий в Американському культурному центрі. У 1993–1995 рр. на деяких відкритих ринках з'явилися різні товари, серед них нові книги. Як і до війни, вибір сараєвцями матеріалів для читання визначали особисті інтереси. Діти читали комікси, дорослі – художню літературу, кулінарні книги, журнали мод [24]. Без телебачення і радіо продовження ритуалу читання щоденної газети, яка стала єдиним офіційним джерелом інформації про те, що відбувалося у місті, дозволило людям пам'ятати про життя без хаосу та страху.

Попри те, що будівлю, де розміщувалася редакція щоденної сараєвської газети «*Oslobođenje*», після неодноразових обстрілів було зруйновано, видання незмінно продовжувало виходити щодня впродовж усього періоду облоги. За спогадами редактора «*Oslobođenje*» З. Диздаревича, навіть коли газета стала тоншою і подорожчала вдвічі, «сараєвці, багато з яких були дуже бідними, щоб дозволити собі хліб, купили весь тираж за одну годину» [11, р. 58].

Вивчаючи значення читання і письма для життя сараєвців під час облоги, Н. Орнат прийшла до висновку, що ця діяльність була для них «ментальною бронєю», яка допомагала пам'ятати, що «війна ще не програна» [24, р. 55–56].

Серйозним випробуванням стала облога столиці для закладів культури як ключових установ, які зберігають колективну пам'ять, поширюють інформацію та є символами національної культури. 14 травня 1992 р. добровольці сформували Комісію з охорони культурної спадщини міста, якій вдалося врятувати та зберегти частину рухомої спадщини міста, зокрема, зі столичних музеїв. Будівлі закладів культури було ознаковано емблемами «Блакитного щита» – захисним знаком Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту (1954 р.). Як зазначалося в доповіді місії Ради Європи, «на жаль, вони не забезпечили жодного захисту. Наявні дані свідчать про те, що деякі музеї зазнали навмисних нападів» [45].

Від обстрілів постраждали Історичний музей, Архів Сараєва, Художня галерея Боснії і Герцеговини, Музей і архів XIV Зимових Олімпійських ігор, архів Червоного Хреста, редакція газети «Oslobođenje» та інші установи.

Під час облоги Сараєва сталися катастрофічні напади на архіви та бібліотеки. Книги, які згоріли під час облоги, заповнили б 440 км полиць [37].

17 травня 1992 р. сербська артилерія шквалом запальних фосфорних боєприпасів обстріляла Інститут сходознавства (заснований у 1950 р.). Водночас інші будинки у цьому щільно забудованому районі не постраждали [15; 33]. На ранок наступного дня практично вся будівля Інституту згоріла вщент, зокрема колекція рукописів, архів і бібліотека. Як згадувала директор Інституту Л. Газич, будь-які спроби врятувати зібрання виявилися марними: після пожежі будівля була нестабільною, а тому небезпечною. Окрім цього, аби унеможливити рятувальні роботи, серби стріляли по пожежниках [15]. У бібліотеці Інституту зберігалася одна з найбільших і найцінніших колекцій ісламських та єврейських рукописів і османських документів у Європі.

У результаті нападу згоріли 5263 (99%) рукописи арабською, перською, турецькою, івритом та іншими мовами, а також записані альхаміядо³ – праці з історії, географії, політики, теології, ісламської філософії, суфізму, природничих наук, математики, юриспруденції,

³ Альхаміядо – запис арабським або єврейським письмом європейських, особливо романських мов, таких як мосарабська, португальська, іспанська та ладино, а також запис арабською абеткою боснійської мови та старобілоруської мови.

збірки віршів боснійських та османських поетів XI–XX ст.; 7 тис. документів – першоджерела з п'ятисотлітньої історії Боснії османського періоду, колекція кадастрових реєстрів XIX ст., які фіксували структуру землеволодіння та населення Боснії з XVI до кінця XIX ст.; 200 тис. інших документів, зокрема майже 300 котушок з мікрофільмами тих документів, що зберігалися у приватних колекціях або інших установах. Довідковий фонд (10 тис. друкованих книг та 300 назв періодичних видань) також знищено, як і каталог цього фонду [15].

У 1993 р. із 33 співробітників, які працювали в установі до війни, залишилося лише 13 [7, р. 156]. Попри майже повну втрату зібрань Інституту, науковці і бібліотекарі продовжували роботу під час облоги у тимчасових приміщеннях, наданих Академією наук Боснії і Герцеговини.

Ще під час війни було ініційовано декілька проєктів, спрямованих на відновлення бібліотечних фондів та колекцій, втрачених під час війни.

Особливе значення мав довгостроковий проєкт групи боснійських, американських і канадських учених зі збору боснійських рукописів «*Bosnian manuscripts ingathering project*», ініційований у 1994 р. А. Бутурович (Йоркський університет, Канада), А. Рідльмайером (Гарвардський університет, США) та І. Дж. Шиком (Массачусетський технологічний інститут, США). Проєктом керував А. Рідльмайер [31]. Метою ініціативи було надання допомоги Інституту сходознавства та іншим установам – бібліотекам та архівам Боснії і Герцеговини – у справі «відродження з попелу» – створення віртуальної колекції рукописів та інших документів, знищених пожежами [32].

Суть проєкту полягала у формуванні бази даних мікрофільмів, фото- та інших копій, зроблених іноземними вченими для різних дослідницьких проєктів або відправлених за кордон (переважно до Європи та країн Близького Сходу) у рамках обміну між боснійськими бібліотеками та зарубіжними установами. До війни в Інституті сходознавства широко практикувалося фото- і мікрокопіювання документів: як окремими дослідниками, так і різними установами, зокрема зарубіжними. Завдяки такій відкритій політиці значну частину фондів Інституту було відправлено або вивезено за кордон у вигляді мікрофільмів або фотокопій. З втратою оригіналів документів актуалізувалося завдання створення реєстру копій, що збереглися, визначення їх місцезнаходження та збирання як основи відновлення.

Копії відео та мікрофільмів, фотокопії були розпорошені по зарубіжних бібліотеках, науково-дослідних інститутах, приватних колекціях та архівах. Дослідники проєкту створили вебсайт, робили оголошення на наукових конференціях, у журналах, безпосередньо зв'язувалися з багатьма зарубіжними бібліотекарями, вченими, їхніми родичами з проханням надати копії з копій втрачених боснійських рукописів [31, р. 65–66]. І хоча зібрані ресурси не є оригінальними рукописами чи книжками, вони продовжують своє існування в іншій формі і надалі доступні для користувачів. Втім, більшу частину втрачених документів відновити не вдалося.

Три місяці по тому, ввечері 25 серпня 1992 р., сталася одна з «найбільших трагедій навмисного спалення книжок у сучасній історії» [31, р. 56]: у пожежі, яка виникла внаслідок прицільного артилерійського обстрілу військами боснійських сербів, було зруйновано Національну та університетську бібліотеку Боснії і Герцеговини (далі НУБ БіГ). Бібліотека розташовувалася у будівлі Сараєвської ратуші, відомої як Вієчниця. Ратуша, збудована у 1890-х роках (архітектори А. Віттек та К. Івекович), – вдалий приклад псевдосхідного стилю і один з найупізнаваніших символів Сараєва. Унеможливлюючи рятувальні роботи, нападники тримали під снайперським вогнем прилеглі вулиці, пошкодили пожежне обладнання і перекрили подачу води до міста, що змусило пожежників черпати воду з річки Мілячки. Бібліотека горіла три дні. Все, що залишилося від будівлі після обстрілу запальними боєприпасами, – тільки оболонка; внутрішній простір був завалений уламками і обгорілими фрагментами бібліотечних фондів.

Наступними днями над містом літали чорні обвуглені сторінки – залишки книг і журналів. «Це найбільш апокаліптичне видовище, яке я коли-небудь бачила, – так описувала спалення НУБ БіГ художниця із Сараєва А. Мушанович. – Кілька днів над містом висіла чорна хмара пилу, а жителі знаходили у своєму волоссі крихітні частинки згорілих книг, паперів та рукописів, які падали всюди. Сили агресора бачили бібліотеку, як на долоні, могли стріляти прямо з пагорбів. Понад мільйона книг <...> зникло в полум'ї віків нашої історії» [38, р. 1]. Інша мешканка Сараєва, З. Хусейнчехаїч, яка жила неподалік бібліотеки і була свідком трагедії, згадувала: «Ми всі були дуже прив'язані до будівлі Національної бібліотеки <...> Мені було шкода цей будинок, і я подумала, що нам кінець» [40, р. 226].

НУБ БіГ, заснована у 1945 р., є важливим осередком культурного й інтелектуального життя Сараєво та Боснії і Герцеговини. У 1992 р. фонд бібліотеки становив близько 2 млн. одиниць зберігання, бібліотечно-інформаційне обслуговування забезпечували 10 відділів [30, s. 67]. Пожежа знищила майже 90% фонду. 25 каталогів з понад 7 млн каталожних карток, цінні фонди періодичних видань, музичних, образотворчих документів згоріли повністю [20; 26, р. 79–80]. У вогні зникло все технічне та електронне обладнання, центральний комп'ютер з базами даних, адміністративні документи, лабораторії мікрофільмів і фотографій, архіви, всі меблі (зокрема цінні предмети австро-угорського періоду).

Вдалося врятувати лише близько 10% фонду, які до війни через брак місця були переміщені до підвалу і завдяки цьому вціліли, та частину файлів. Зі спеціальних колекцій майже повністю збереглися лише дві, найцінніші, – зібрання рукописів та раритетів. За даними дослідження 1999 р., із 179 тис. прим. відділу спеціальних колекцій збереглося лише 19,7 тис. [26, р. 79–80; 30, s. 68].

Бібліотечні ресурси, евакуйовані з будівлі під час пожежі, а також ті, які вціліли у підвалі і були винесені після остигання фундаменту, розмістили у різних місцях Сараєва, зокрема, у приміщеннях колишньої ашкеназької синагоги – нині Боснійський культурний центр. Зі 108 співробітників, які працювали в бібліотеці у 1992 р., більшість роз'їхалися по світу, рятуючись від жахів війни [21, s. 7]. Частина тих, хто залишився, – близько 10% – перейшла на бік агресора [48, р. 298]. Інші – приєдналися до армії Боснії і Герцеговини. Як зазначають очевидці, у перші місяці війни у бібліотеці залишалося 17 співробітників [23, р. 1, 7].

Одразу після пожежі працівники НУБ БіГ приходили на роботу до кімнати каси Боснійського культурного центру, площа якої становила не більше 8 кв. м: «Всі збиралися навколо маленької грубки, щасливі, що дісталися до неї живими та неушкодженими. <...> Знищивши майже всі матеріальні цінності багатющої культурно-історичної установи Боснії і Герцеговини, агресор, мабуть, був переконаний, що досяг своєї мети. Але він забув найголовніше: вижила ідея, надія, любов та віра у краще майбутнє. З такою переконаністю співробітники бібліотеки продовжували свою роботу» [30, s. 68–69].

Бібліотекарка М. Зеко згадувала: «Ті з нас, хто залишився, продовжували ходити на роботу щодня, навіть після руйнування біб-

ліотеки, допоки не відбувся тотальний напад на місто. Коли не було транспорту, який міг би доставити нас на роботу, ми йшли пішки <...> Ми були сповнені рішучості продовжувати нашу роботу, незважаючи на всі труднощі. <...> Нам не вистачало навіть найпростіших матеріалів для роботи, таких, як папір і олівці. Умови життя співробітників бібліотеки були нижчими за всі можливі стандарти. Минулого року нам заплатили два чи, можливо, три рази, і це було у непотрібних боснійських динарах. Ціни на предмети першої необхідності астрономічні. Наприклад, один літр олії коштує 20 доларів. Купити продукти, взуття та одяг практично неможливо» [48, р. 299].

Згодом працівники НУБ БіГ тимчасово розташувалися у Педагогічному інституті, де їм відвели десять невеликих кімнат. Вже 1993 р. у дуже скрутних матеріальних умовах і у тісних тимчасових приміщеннях бібліотека змогла виконувати частину своїх функцій, зокрема, обслуговувати студентів та викладачів Сараєвського університету, які теж продовжували працювати за цих складних часів. У період облоги 70 студентів університету захистили випускні роботи [34, р. 22].

Е. Куонджич, який був директором НУБ БіГ у 1993–2005 рр., намагався реорганізувати систему обов'язкового примірника документів. Бібліотекарі опрацьовували врятовані документи, розміщені у різних сховищах. Під час облоги не припинялася підготовка національної бібліографії, було відновлено видавничу діяльність бібліотеки, долучалися нові співробітники, переважно молодь, для них проводили професійні консультації [30, с. 68].

Для НУБ БіГ і її співробітників це був «найважчий, темний час, але також і час випробувань і перемог» [7]. І. Моват, направлений ЮНЕСКО у Сараєво у червні 1994 р. для вивчення ситуації у НУБ БіГ та визначення шляхів допомоги від міжнародної спільноти, у своїй доповіді відзначив: «Співробітники бібліотеки працюють безкоштовно (крім грошової допомоги) з початку припинення вогню. Їхня відданість бібліотеці і робота в обставинах, що склалися, заслуговують на високу оцінку, а їхній інтерес до майбутнього заслуговує на оплески» [23, р. 8].

Міжнародна підтримка надходила за декількома напрямками: фінансова допомога, навчання бібліотекарів, створення баз даних видань Боснії і Герцеговини та екстеріоріки, комп'ютеризація, надання доступу до інтернету. Та першочерговим завданням стало відновлення фондів.

Завдяки допомозі боснійської влади, міжнародних організацій, зарубіжних університетів, бібліотек, бібліотекарів та міжнародної громадськості НУБ БіГ вдалося відновити свою роботу. Однак, за її відновленням як установи не відбулося швидкої реконструкції будівлі бібліотеки, на реалізацію якої пішло багато років. Відбудову Вієнниці проводили у чотири етапи у 1996–2014 рр.

Сараєвську ратушу офіційно відкрили 9 травня 2014 р., у День Європи.

І хоча питання реконструкції Вієнниці вирішено, залишається актуальним питання розміщення НУБ БіГ. Адже бібліотека так і не повернулася до свого приміщення. У 1998 р. вона отримала у тимчасове користування (терміном на 30 років) 3 тис. кв. м у непристосованому до її потреб приміщенні у будівлі кампуса Сараєвського університету на західній околиці старого міста, де раніше були австро-угорські військові казарми (побудовані у 1878–1918 рр.), а пізніше – казарми маршала Тіто. Тут НУБ БіГ працює дотепер.

А Вієнниця сьогодні, яку з 2006 р. визнано національною пам'яткою, є резиденцією та штаб-квартирою мера Сараєво і приміщенням міської ради столиці. Будівля також використовується для проведення різноманітних заходів, зокрема протокольних зустрічей представників усіх рівнів влади, концертів та виставок.

Незважаючи на всі труднощі – неврегульованість правового та фінансового статусу, неналежні умови розміщення ресурсів і кадрів тощо – НУБ БіГ продовжує функціонувати відповідно до європейських і світових стандартів і досягає гідних професійних результатів як на національному, так і на міжнародному рівнях. 2020 р. спеціальні колекції НУБ БіГ були оголошені національною пам'яткою Боснії і Герцеговини [25].

Успішних спроб порятунку документальної спадщини від пошкоджень і знищення було небагато.

Бібліотека Газі Хусрев-бега – найбільше зібрання ісламських рукописів та документів на Балканах. Її фонди вважаються однією з найкращих джерельних баз вивчення Османської імперії. Бібліотека розташована на території однойменної мечеті, побудованої у 1530–1531 рр., – найбільшій і одній з найкрасивіших пам'яток ісламської архітектури як у Боснії і Герцеговині, так і на Балканах загалом. У 1537 р. Газі Хусрев-бег, намісник турецького султана у Боснії,

пожертвував гроші на медресе, а всі кошти, які залишилися від витрат на будівництво, були використані для «придбання гідних книг для читання та переписування читачами, які цікавляться наукою» [16]. Від цієї події і веде свій відлік історія бібліотеки – однієї з найстаріших у країні. Основою фонду стали книги, подаровані Газі Хусрев-бегом, які він привіз із собою, коли у 1521 р. прибув до Сараєва.

На початку 1990-х років фонд бібліотеки налічував понад 100 тис. прим.: рукописів, друкованих книжок та інших документів арабською (майже 60% фонду), турецькою (30%), перською, боснійською та іншими мовами, близько 35 тис. книг, записані альхаміядо [39]. Фонд рукописних документів вміщує більше 10 тис. одиниць. Це тексти про іслам, наукові праці з філософії, логіки, філології, географії, історії, медицини, ветеринарії, математики, астрономії тощо, а також художня література. Деякі з них (зокрема, цілі приватні бібліотеки) були подаровані, деякі – за вказівкою Хусрев-бега переписані у таких важливих наукових та освітніх центрах, якими у різний час були Мекка, Медина, Каїр, Багдад, Стамбул. Найстаріший рукопис, що тут зберігається, був скопійований у 1105 р. Деякі рукописи відрізняються непересічною каліграфією і декором. У фонді періодичних видань є найстаріші газети Боснії, а також майже всі мусульманські газети та журнали, що коли-небудь видавалися в Боснії. Великий фонд – близько 5 тис. одиниць – фотографій, листівок, плакатів, поштових марок. У бібліотеці також зберігається спеціальна колекція, що документує життя мусульманської громади в 1882–1993 рр. [37, р. 33].

Понад триста років бібліотека та медресе функціонували як єдине ціле. У 1863–1935 рр. бібліотека розміщувалася в окремому приміщенні, потім – у кабінеті сараєвського муфтія біля Царської мечеті, де залишалася до початку облоги. У травні 1992 р. у результаті обстрілів мечеть Газі Хусрев-бега, а разом з нею і будівлю бібліотеки, було зруйновано. Втім, бібліотечний фонд вдалося врятувати. Кампанію з порятунку організував та здійснив директор бібліотеки М. Яхич. На початку війни йому було 38 років, до того часу він уже пропрацював директором п'ять років. Ще у квітні з міркувань безпеки фонд розділили та розмістили у різних місцях Сараєва. Після руйнування Інституту сходознавства та НУБ БіГ директор прийняв рішення постійно перемішувати фонд з одного місця в інше, щоб уникнути тієї ж долі.

Впродовж усього періоду облоги співробітники бібліотеки вісім разів таємно переміщували тисячі книг та рукописів: до інших бібліотек, до приватних будинків, до казарм, у медресе, до гримерних Національного театру. Більшість із цих місць були далеко не ідеальними для зберігання книг. Близько 500 найцінніших рукописів вдалося розмістити у сховищі банку «Privredna» недалеко від центру міста, де вони залишалися до зняття облоги. Переносити книги було небезпечно не лише через снайперів, а й у зв'язку із складною криміногенною обстановкою на вулицях міста. Після війни співробітники бібліотеки розповідали, що ризикували життям, оскільки вважали порятунок бібліотеки не тільки своїм патріотичним обов'язком, а обов'язком перед усім людством [37].

М. Яхич усвідомлював ризики, які існували для фонду, незважаючи на всі спроби забезпечити його. Задля того, щоб зберегти бібліотеку якщо не фізично, то хоча б інтелектуально, він ініціював мікрофільмування бібліотечного фонду. Ця робота здійснювалася в умовах частих відключень електрики, відсутності проточної води для обробки, браку необхідного обладнання і належного досвіду. М. Яхич зміг домовитися про постачання необхідних матеріалів і обладнання контрабандним шляхом через Сараєвський тунель. За роки війни команді фахівців, яких директор залучив до роботи, вдалося мікрофільмувати 2 тис. рукописів. «Це була проблема, тому що через відсутність електрики ми використовували автомобільні акумулятори для подачі електроенергії», – згадує М. Яхич [37, р. 29]. Воду, яка була потрібна для роботи, вони брали просто з річки. Коли осаду Сараєва зняли, діяльність з мікрофільмування, а пізніше й оцифрування документів, продовжилася.

Ще до війни точилися дискусії про зведення нового приміщення для бібліотеки. Будівництво та облаштування було розпочато на початку 2000-х років і здійснювалося за фінансової підтримки Катару, який надав грант у розмірі 8,8 млн дол. США [37, р. 33].

Для користувачів бібліотеку відкрили 15 січня 2014 р. Нове приміщення, спроектоване архітектором К. Шаховичем, – це триповерхова будівля зі скла та мармуру, де модернізм поєднується з класикою. Тут розташовані сховище, де зберігаються 500 тис. прим. документів, читальні зали, підсобні приміщення, конференц-зал на 200 місць, а також музей історії грамотності та читання. Бібліотека

повернулася до свого колишнього місця, де вона була заснована, – до комплексу мечеті Газі Хусрев-бега. Сьогодні бібліотечні приміщення як частина архітектурного ансамблю медресе Газі Хусрев-бега мають статус національної пам'ятки Боснії і Герцеговини [16].

Оскільки аналогічні колекції Інституту сходознавства та НУБ БіГ були здебільшого знищені під час війни, саме у Бібліотеці Газі Хесрев-бега сьогодні зберігається найцінніша колекція ісламських рукописів на Балканах. Весь фонд каталогізовано, мікрофільмовано та оцифровано. 2017 р. на Генеральній конференції ЮНЕСКО (Париж) колекцію рукописів Бібліотеки Газі Хусрев-бега в Сараєво було внесено до Міжнародного реєстру Програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу» [22].

Ще одним прикладом порятунку книжок стала евакуація наукової бібліотеки Національного музею Боснії і Герцеговини в Сараєві – провідного державного музею історії, культури та природознавства, який є комплексом інституцій, що поєднують наукову роботу з музейною. Формування цієї бібліотеки припадає на 1884 р., коли було створено Музейне товариство у Сараєві. Свою діяльність вона розпочала у 1888 р., з відкриттям музею. Фонд бібліотеки вміщує видання з археології, історії, етнографії, етнології, фольклористики, мінералогії, геології, ботаніки, зоології та музеєзнавства. Окрім цінних і рідкісних книг, бібліотека має багатий фонд періодичних видань, зокрема, щоденних газет, які видавалися у Боснії і Герцеговині, починаючи від австро-угорського періоду і до сьогодення.

Музей перебував у небезпеці з перших днів війни. Ще до її початку, у березні 1992 р., у Сараєві, в районі Грбавица, де знаходиться музей, серби звели перші барикади. Таким чином установа опинилася у декількох десятках метрів від лінії фронту. Під час облоги музей зазнав значних пошкоджень: снаряди розбили скляний дах, світлові люки, 300 подвійних вікон у всіх чотирьох павільйонах будівлі, пов'язаних між собою терасами; було розтрощено стіни кількох галерей, а внутрішній атриум, у якому знаходиться ботанічний сад, – повністю зруйновано. Деякі колекції, які не вдалося вчасно перемістити у безпечні сховища, залишалися у будівлі музею, тому постійно наражались на артилерійські обстріли, а також руйнувались внаслідок негоди [34].

А. Рідльмайер наводить факти, які свідчать, що обстріли музею були умисними: «У вересні 1992 р. репортерка ВВС Кейт Ейді вирушила на лінію облоги і взяла інтерв'ю у командира батареї, запитавши,

чому його люди обстріляли готель «Холідей Інн», де зупинялися всі іноземні кореспонденти. Офіцер боснійських сербів попросив вибачення, пояснивши, що вони цілилися у дах Національного музею, розташованого через дорогу від готелю, і промахнулися» [31, р. 61]. У грудні 1993 р. під час обстрілу був убитий тодішній директор музею, доктор біологічних наук, професор Р. Сіяріч. 56-річний Р. Сіяріч загинув, коли намагався закрити дірки у будівлі музею пластиковими листами, отриманими від агентств ООН з надання допомоги [47, р. 79–80]. Якщо до війни у науковій бібліотеці музею працювало шість бібліотекарів з вищою освітою (з них один – з бібліотечною), то під час війни – фактично тільки один [45].

Влітку 1992 р. співробітники музею під артилерійським та снайперським вогнем таємно евакуювали бібліотечний фонд – загалом 200 тис. прим. К. Бакаршич, кустош музею, згадував після війни: «Небезпекою були не тільки мінометні снаряди, а й снайпери з житлових будинків навпроти, тому ми з колегами були мовчазними тіннями, евакуюючи фонди. Мене не було вдома по декілька днів впродовж багатьох тижнів, і щоразу, виходячи з музею, я цілував стіни та двері і промовляв: "Будь ласка, Боже! Не дайте моїй бібліотеці згоріти! Ще ні!". Вдома Марині [*дружина К. Бакаршича, професор Сараєвського університету – Л. П.*] я описував врятовані нами книги, назви та авторів, оформлення, обкладинки – все дуже докладно, ніби сповідуючись, як остання людина, яка їх бачила. Було евакуйовано майже два кілометри книг. Коробок у нас було небагато. Ми їх просто несли. І через кілька місяців вони були в безпеці. Тоді я сказав: "Добре. Якщо ви хочете спалити зараз, просто спробуйте. Все це ваше. Хочете знищити – знищуйте. Ви більше не можете зробити мені боляче. Мої книги у безпечному місці". Вони зробили жакливі речі з музеєм. Будівля майже повністю зруйнована. Але нам з колегами вдалося зберегти всі експонати, деякі з яких простояли там 105 років. Це те, чим я пишаюся. Я – кустош, охоронець бібліотеки. Моя робота полягає в тому, щоб все було так, "як є"» [4].

Серед врятованих книг – одна з найцінніших книг країни і найзначущий експонат музею – знаменита Сараєвська Гагада. Цей рукопис – вишуканий зразок середньовічного єврейського ілюмінованого та декоративного мистецтва, створений у XIV ст., – вміщує 142 аркуші пергаменту розміром 16,5X22,8 см, виготовлених з дуже тонкої

вибіленої телячої шкіри. Документ складається з двох частин: в ілюмінованій представлено 69 мініатюр на 34 листках, у текстовій – 50 листків ліричних творів Золотого віку єврейсько-арабської культури (X–XIII ст.) та молитов до свята Песах.

Як зазначив А. Рідльмайер, принаймні чотири рази за свою довгу історію Сараєвська Гагада переживала спроби знищити багатокультурні спільноти. Кожна з цих спроб викоренити плюралізм також супроводжувалася спаленням книг [31, р. 55]. У XVI ст. книгу привезла до Боснії родина Кoenів, яка рятувалася від релігійних переслідувань іспанської інквізиції. Музей придбав Сараєвську Гагаду у 1894 р. Книга вціліла і під час окупації Сараєва нацистами під час Другої світової війни, коли загинули 80% з 12 тис. людей єврейського населення міста [17]. Той факт, що досі достеменно невідомо, яким чином її вдалося врятувати, породив безліч легенд [5].

Нещодавні дослідження, які ґрунтуються на дуже неповних даних, отриманих із документів архіву Національного музею, вказують на завідувача бібліотеки мусульманина Д. Коркута та директора Й. Петровича, які ухилилися від виконання вимоги передати Гагаду німцям та організували її розміщення у безпечному місці. За деякими даними, разом з іншими найбільш цінними предметами музею впродовж усієї Другої світової війни вона перебувала у сховищі Національного банку [31, р. 59]. Там само рукопис зберігався і під час Боснійської війни.

Непроста багатовікова історія цього рукопису надихнула лауреатку Пулітцерівської премії Дж. Брукс на написання пригодницького роману «Хранителі Книги» [8], який в українському перекладі вийшов у 2019 р. (Харків: Віват). У 2003 р. Сараєвську Гагаду – один з найвідоміших і найкрасивіших ілюмінованих середньовічних єврейських рукописів у світі – внесено до списку національних пам'яток Боснії і Герцеговини [27], а у 2017 р. – до Міжнародного реєстру Програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу» [36].

Під час облоги внаслідок обстрілів було повністю або частково зруйновано 10 із 16 факультетських бібліотек Сараєвського університету, внаслідок чого втрачено 400 тис. книг та комплекти 500 назв періодичних видань. Серби пограбували бібліотеки трьох факультетів, які знаходилися в окупованих частинах міста: сільського і лісового господарства – у Грбавіці та електротехнічного – у Лукавиці [44]. Суттєвої шкоди фонди

факультетських бібліотек зазнали і через те, що, перебуваючи в ізоляції, не поповнювалися новою літературою. Також було завдано значної шкоди будівлям, обладнанню та фондам бібліотек спеціалізованих науково-дослідних інститутів, пов'язаних з університетом – Інституту водних ресурсів, Лісотехнічного інституту, Медичного інституту [14]. Ці бібліотеки втратили частину персоналу: люди були змушені виїжджати за кордон у пошуках порятунку [32, р. 114].

Внаслідок обстрілів було пошкоджено вісім із 20 філій муніципальної публічної бібліотеки Сараєва, чотири – знищено повністю. Із 300 тис. прим. документів, які були у фонді цієї бібліотеки до війни, вдалося врятувати 50%. За роки війни штат установи скоротився зі 120 осіб до 20. Муніципальна бібліотека завжди була популярною серед студентів Сараєва. А під час облоги, попри те, що фонд бібліотеки зовсім не поповнювався новими виданнями, ця категорія користувачів збільшилася вдвічі [7, р. 157; 32, р. 113–114]. Допомогу у повоєнному відновленні бібліотечних приміщень і фондів муніципальній публічній бібліотеці Сараєва надала Німеччина [14; 42].

До війни у Сараєві було близько 40 шкільних бібліотек. Більшість з них сильно постраждали під час облоги. Після війни значна допомога для відновлення їхніх фондів надійшла з-за кордону, зокрема, від Франції та Фонду Сороса (США) [14].

Під час облоги зазнали пошкоджень бібліотеки Медичного центру Сараєва. Попри гостру нестачу кадрів, ці бібліотеки продовжували працювати завдяки самовідданій роботі трьох бібліотекарів. Ізоляція позбавила можливості поповнювати фонд новою науковою медичною літературою. Після війни цим бібліотекам для передплати наукових журналів надійшла допомога від США. Фонд Сороса обладнав консультаційний центр з можливістю доступу до бази даних Medline [14; 42]. Незважаючи на втрату частини фонду, вдалося зберегти бібліотеку фармацевтичної компанії «Bosnalijek». У повоєнному відновленні суттєву допомогу цій бібліотеці надало посольство Франції.

Бібліотеки багатьох установ і компаній, наприклад, автомобільної компанії «Юніс», компанії «Енергоінвест», яка займалася новітніми інформаційними технологіями, та інших, було знищено повністю [14]. Зазнали втрат і пошкоджень та були розграбовані і бібліотеки релігійних установ у Сараєві: мечетей, римо-католицьких громад і монастирів [33].

Як і в інших містах і селах країни, у столиці було знищено багато приватних бібліотек та сімейних архівів боснійських сімей, відомих вчених, письменників, вчителів, діячів культури та релігійних лідерів. Общинні та сімейні бібліотеки втілювали особисту і колективну історію та відображали культурне життя їхніх власників. Проте про вміст цих колекцій, зазвичай, була доступна лише обмежена інформація. І дотепер доля багатьох із них залишається невизначеною [32, р. 116]. Широкомасштабні міграції мешканців призвели до того, що багато цінних приватних бібліотек, зокрема у Сараєві, залишилися без нагляду і систематично розграбовувалися. За даними міжнародної місії Ради Європи, награвованим у Боснії і Герцеговині поповнювалися фонди Національної бібліотеки Сербії, сербські музеї і мистецькі галереї. Про ці факти, зокрема, повідомляли у репортажах «SRNA» – телевізійної програми окупантів. Окрім того, награвованим заохочували найманців із Сербії та Чорногорії для вступу у паравійськові формування [44].

Війна закінчилася підписанням мирної угоди в Дейтоні (США) 21 листопада 1995 р. і Паризького протоколу 14 грудня 1995 р. Про припинення облоги Сараєва боснійський уряд офіційно оголосив лише 29 лютого 1996 р., коли сили боснійських сербів залишили позиції в місті і навколо нього. Злочини сербських військових та паравійськових формувань проти мирного населення під час облоги Сараєва фігурували як звинувачення на процесах МТКЮ, який визнав чотирьох сербських чиновників та військових винними у численних злочинах. За злочини проти людяності під час облоги, за обстріли й снайперську терористичну кампанію проти громадян Сараєва та інші злочини були засуджені: у 2003 р. генерал С. Галич – до довічного ув'язнення, у 2007 р. генерал Д. Мілошевич – до 29 років позбавлення волі, у 2011 р. генерал М. Перишич – до 27 років тюремного ув'язнення (проте через два роки вирок було скасовано, і він був звільнений), у 2017 р. генерал Р. Младич – до довічного ув'язнення [19]. Стосувався облоги Сараєва і один з 11 обвинувальних вироків щодо лідера боснійських сербів Р. Караджича, колишнього президента Республіки Сербської, якого у 2016 р. було засуджено до 40 років ув'язнення, а після подання ним апеляції – у 2019 р. вирок посилено до довічного ув'язнення [19].

Висновки. Боснійська війна призвела до величезних людських жертв та матеріальних руйнувань, і навіть сьогодні її наслідки продовжують впливати на культуру і політику країни. Напади на біб-

ліотеки, які сталися під час облоги Сараєва і були як супутніми, так і умисними, свідомими військовими злочинами проти культури, є яскравим свідченням важливого значення цих установ для суспільства. Бібліотечна справа Сараєва зазнала серйозних втрат. Фонди наукових, публічних, шкільних та інших бібліотек було суттєво спустошено, зруйновано або пошкоджено багато будівель. Спалення НУБ БіГ стало найбільшою і непоправною втратою та символом однієї з головних цілей війни – знищення культурної самобутності суспільства. Гостро актуалізувалась проблема збереження бібліотечних ресурсів, які вдалося врятувати, в належних умовах. Ще під час облоги було ініційовано декілька проєктів, спрямованих на відновлення бібліотечних фондів та колекцій, втрачених під час війни. Пріоритетним завданням стало відновлення та повернення до життя НУБ БіГ. Робота бібліотек і бібліотекарів Сараєва під час облоги – це той досвід, який дає важливі уроки. Практика підтвердила, якими необхідними є документування втрат та превентивні заходи. Прикрим фактом стало те, що ні бібліотекарі, ні користувачі не очікували тієї люті, з якою розгорнулася війна у Сараєво, а бібліотеки не були підготовлені до збереження бібліотечних ресурсів.

Утім, в умовах блокади та постійних обстрілів життя у місті тривало, демонструючи екзистенційну потребу людини протистояти хаосу і безглуздості шляхом створення сенсів і порядку у складних умовах. Значний позитивний вплив на розумове, духовне та фізичне виживання сараєвців під час облоги мало читання, яке допомагало знизити стрес, сформувати і підтримувати стійкість, внутрішню силу, здатність до опору і зберігати ідентичність. Незважаючи на складні та небезпечні умови, бібліотеки продовжували надавати послуги користувачам впродовж усього періоду облоги і стали важливим суспільним ресурсом та місцем опору. Причини, які спонукали частину бібліотекарів залишатися у місті і продовжувати працювати, були різні: гарантія працевлаштування, відданість роботі і страх її втратити, особисті обставини, пов'язані з сім'єю та домом. Цінними мотивами, які вплинули на вибір сараєвців у цьому контексті, були почуття гордості, патріотизму, непокори та спротиву агресії, усвідомлення професійного обов'язку перед користувачами, бажання у такий спосіб проявити солідарність з іншими містами, сприйняття продовження роботи як внеску в оборону. Хоча облога мала жакливі наслідки для

забезпечення бібліотек Сараєва кадрами, свідчення бібліотекарів та користувачів показують, що, продовжуючи надавати послуги у важких обставинах, бібліотеки довели свою цінність для своєї спільноти. Під час і після облоги значною була міжнародна допомога щодо підтримки сараєвців, реконструкції будівель, відновленні установ, які уособлюють культурну спадщину, і бібліотек зокрема.

Досвід Сараєво ілюструє, яким критично необхідним є інформування про війну. Для того, щоб світова громадськість не залишалася стороннім спостерігачем, займаючи пасивну чи нейтральну позицію, важливо мобілізувати гуманітарну і громадянську активність міжнародної спільноти, спонукати до культурного захисту, надання допомоги та вираження підтримки і солідарності. Досвід Сараєва показав, що окрім збору книг для бібліотек, обладнання та засобів для відновлення, світова спільнота повинна організовано, ефективно та справедливо реагувати на такі злочини проти людяності і культури та порушення міжнародних конвенцій, якими є підпали та руйнування бібліотек.

У Сараєво напади на бібліотеки сталися, незважаючи на те, що будівлі були ознаковані міжнародним пам'яткоохоронним знаком. Уроком цієї трагедії стало усвідомлення того, що наявні міжнародно-правові інструменти щодо захисту культурної спадщини, у цьому разі – документальної, не запобігли руйнуванню. Масове навмисне знищення культурної спадщини під час Боснійської війни спонукало до термінової переоцінки того, як культурні цінності можуть бути захищені під час конфлікту, і призвело до більш конкретного визнання міжнародним гуманітарним правом того, що знищення культурної спадщини народу є аспектом геноциду. Однак дотепер існує необхідність у напрацюванні механізмів і процедур, які сприяли б практичному застосуванню міжнародних документів для адекватної відповіді на руйнування культурних цінностей, зокрема бібліотек.

Робота бібліотек і бібліотекарів та читацька активність під час облоги Сараєва символічно виражають прагнення до опору проти руйнування фундаментальних суспільних цінностей, якими є цінність людського життя, повага до міста як сукупності розмаїття та ознаки розвиненої цивілізації, а також збереження знань і досвіду як невід'ємної частини культурної і духовної спадщини, що зберігається в бібліотеках, архівах і музеях. Окреслюючи значення, яке має для українських бібліотек вивчення досвіду функціонування бібліотек під час осади Сараєва, повернемося

до передмови К. Калитко до книжки О. Кебо «Сараєво для початківців», процитованої вище, і усвідомимо, що «тепер настала українська черга наповнювати наступну "кисневу подушку" досвіду» [1, с. 4].

Список бібліографічних покликань

1. Кебо О. Сараєво для початківців : пер. з босн. К. Калитко. Брустурів, 2017. 144 с.
2. Косаревиц С. Післявоєнна відбудова Боснії і Герцеговини. *Центр Дністрянського*. Дата публ.: 20.09.2022. URL: <https://dc.org.ua/news/reconstruction-bosnia>
3. Báez F., MacAdam A. J. A Universal history of the destruction of books: from ancient Sumer to modern Iraq. New York, 2008. 272 p.
4. Bakaršić K. The libraries of Sarajevo and the book that saved our lives. *The New Combat: A Journal of Reason and Resistance*. 1994. № 3. P. 13–15. URL: <https://heritage.sensecentar.org/assets/sarajevo-national-library/sg-3-08-libraries-sarajevo.pdf>
5. Bakaršić K. The story of the Sarajevo Haggada. *Judaica Librarianship*. 1995. Vol. 9. № 1–2. P. 135–143. DOI: <https://doi.org/10.14263/2330-2976.1181>
6. Baumel J. The destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education : Information report, Doc 6756, 2 Febr. 1993. URL: <https://heritage.sensecentar.org/assets/Uploads/zip/sg-1-07-ceo-information-report-en.zip>
7. Blazina V. Mémoricide ou la purification culturelle : la guerre et les bibliothèques de Croatie et de Bosnie-Herzégovine. *Documentation et bibliothèques*. 1996. Vol. 42. N. 4. P. 149–163. DOI: <https://doi.org/10.7202/1032995ar>
8. Brooks G. People of the Book : A novel. New York, 2008. 384 p.
9. Civallero E. When memory is turn into ashes... Mémoricide during XX century. *Information for Social Change*. 2007. Summer iss. P. 7–22. URI: <http://hdl.handle.net/10150/200650>
10. Demick B. Logavina street: Life and death in a Sarajevo neighborhood. New York, 2012. 280 p.
11. Dizdarević Z., Ridjanovic M., Alcalay A. Portraits of Sarajevo. New York, 1995. 132 p.
12. FAMA Kolekcija : web-site. URL: <https://www.famacollection.org>
13. Final report of the United Nations Commission of experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). Annex VI – Part 1. Study of the battle and siege of Sarajevo. United Nations, S/1994/674/Add.2 (Vol. II), 27 May 1994. URL: <https://web.archive.org/web/20010222115037/http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VI-01.htm>

14. Gauthier B. La Bibliotheque nationale et universitaire de Sarajevo et les bibliothèques bosniaques. *Bulletin des Bibliothèques de France*. 1997. Vol. 42. N. 6. P. 72–77.

15. Gazić L. Destruction of the Institute for Oriental Studies during the aggression against Bosnia and Herzegovina 1950–2000. *Orijentalni Institut u Sarajevu 1950–2015* / prired., gl. ured. A. Husić; Univerzitet u Sarajevu. Sarajevo, 2015. S. 93–98. URL: http://ois.unsa.ba/images/izdavacka/Monografija_OIS-2015.pdf

16. Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu. Bosna i Hercegovina, 2023. URL: <https://ghb.ba/en>

17. Gienger V. G. "Small Miracles" save Jewish text : Haggadah's survival in Bosnia offered as hope of ethnic, religious tolerance. *The Washington Post*. 2002. Dec. 13. URL: <https://www.washingtonpost.com/archive/local/2002/12/14/small-miracles-save-jewish-text/7bdf231d-81e2-41e2-a1bf-59bcdb1f6b2a>

18. Hadžimuhamedović A. Culture-based urban resilience: post-war recovery of Sarajevo. *UNESCO World Heritage Centre*. 2018. URL: <https://whc.unesco.org/document/175506>

19. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. URL: <https://www.icty.org>

20. Kujundžić E. Memoria Bosniaca – Memoria Mundi. *Bosniaca*. 1996. God. 1. Br. 1. S. 5–12. URL: <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/290/289>

21. Kujundžić E. National and University Library of Bosnia and Herzegovina at the turn of millennium. *Bosniaca*. 2000. God. 4–5. Br. 4–5. S. 5–8. URL: <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/333/333>

22. Manuscript collection of the Gazi Husrev-Beg Library. *UNESCO*. URL: <https://www.unesco.org/en/memory-world/manuscript-collection-gazi-husrev-beg-library>

23. Mowat I. The Revival of the National and University Library of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo; a study of options and proposals for action : Report prepared for the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), Serial No. FMR/CII/PGI/94/110(Mowat), RP/1994-1995/II.A/Technical report. Paris, 1995. 34 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000099979>

24. Ornat N. Reading for your life: the impact of reading and writing during the siege of Sarajevo. *Open Information Science*. 2018. Vol. 2. N. 1. P. 44–58. DOI: <https://doi.org/10.1515/opis-2018-0004>

25. Ovčina I. The National and University Library of Bosnia and Herzegovina from shelling on 25/26th August 1992 till reconstruction. *Protection and rescue of cultural heritage in crisis situations and disaster risk management in libraries, archives and museums*: International conference, Latvijas Nacionālā bibliotēka, 30th May 2022. URL: <https://digitalabiblioteka.lv/?id=oai:the.european.library.DOM:1046711>

26. Ovčina I. What did the National and University Library of Bosnia and Herzegovina lose after 25/26th August 1992? *What do we lose when we lose a library?* : Proceedings of the conference held at the KU Leuven 9–11 Sept. 2015 / KU Leuven, UC Louvain, the Goethe Institut and the British Council ; ed.: M. Collier. Leuven, 2016. P. 77–82. URL: <https://www.goethe.de/resources/files/pdf94/streamgate.pdf>

27. Pokretno dobro – Sarajevska Hagada: broj: 05-6-80/03-2, 17 januara 2003, Sarajevo, Bosna i Hercegovina Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika. 8 p. URL: http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_bos/HAGADA%20kompl%20BH.pdf

28. Popis stanovništva 1948, 1953, 1961, 1971, 1981 i 1991 godine, za teritorijalnu organizaciju, općine i pripadajuća naseljena mjesta 1991 godine. *Savezni zavod za statistiku i evidenciju FNRJ i SFRJ*. URL: <https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1991/pdf/G19914018.pdf>

29. Prosecutor v. Stanislav Galic (Trial Judgement and Opinion), IT-98-29-T, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), 5 Dec. 2003, URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2003/en/40194>

30. Rešidbegović A. Biblioteka koja ima prošlost i budućnost : Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine (1945–2009). *Bosniaca*. 2009. God. 14. Br. 14. S. 65–71. URL: <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/120/119>

31. Riedlmayer A. Convivencia under fire: Genocide and book burning in Bosnia. *Bosniaca*. 2003. God. 8. Br. 8. S. 55–73. URL: <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/393/396>

32. Riedlmayer A. Crimes of war, crimes of peace: destruction of libraries during and after the Balkan Wars of the 1990s. *Library Trends*. 2007. Vol. 56. No. 1. P. 107–132. DOI: <https://doi.org/10.1353/lib.2007.0057>

33. Riedlmayer A. Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina, 1992–1996: a post-war survey of selected municipalities: Expert report commissioned by the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, exhibit Number P486. 2002. 31 p. URL: <https://www.archnet.org/publications/3481>

34. Riedlmayer A. Libraries are not for burning : international librarianship and the recovery of the destroyed heritage of Bosnia-Herzegovina. *Art Libraries Journal*. 1996. Vol. 21. N. 2. P. 19–23. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0307472200009834>

35. Romero E. G., Romero I. C. Breve historia de la guerra de los Balcanes. Madrid, 2016. 384 p. URL: <https://www.book2look.com/book/4OcVPVaWCy>

36. The Sarajevo Haggadah manuscript. *UNESCO*. URL: <https://www.unesco.org/en/memory-world/sarajevo-haggadah-manuscript>

37. Saving Sarajevo's literary legacy : interview with M. Jahić, the former Gazi Husrev-beg Library director, written by T. Verde. *Aramco World*. 2016. Vol. 67. N. 1. P. 24–33. URL: <https://www.aramcoworld.com/Articles/January-2016/Saving-Sarajevo-s-Literary-Legacy>

38. Sells M. A. *The Bridge betrayed: religion and genocide in Bosnia*. London, 1998. 260 p.

39. Shafir N. Gazi Husrev Begova Library. *Hazine*. Дата публ.: 23.12.2013. URL: https://hazine.info/ghb_library

40. *The siege of Sarajevo: 1992–1996* / ed. S. Kapic' ; FAMA International. Sarajevo, 2000. 1313 p.

41. Statement by Mrs. Sadako Ogata, United Nations High Commissioner for Refugees, to the meeting of the Humanitarian Issues Working Group of the International Conference on the former Yugoslavia, Geneva, 16 July 1993. URL: <https://www.unhcr.org/publications/statement-mrs-sadako-ogata-united-nations-high-commissioner-refugees-meeting>

42. Wake up Europe! : 100 stories about solidarity initiatives in Europe with citizens of Sarajevo and Bosnia and Herzegovina during the 1992-1995 war : web-site. URL: <https://wakeupeurope.ba/?lang=en>

43. Walasek H. Cultural heritage and memory after ethnic cleansing in post-conflict Bosnia-Herzegovina. *International Review of the Red Cross*. 2019. Vol. 101. N. 910. P. 273–294. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1816383119000237>

44. War damage to the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education : Fourth Information Report, Doc. 6999, 19 Jan. 1994. URL: <https://heritage.sensecentar.org/assets/Uploads/zip/sg-1-07-ceo-information-report-en.zip>

45. War damage to the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education : Ninth information report, Doc. 74644, 19 Jan. 1996. URL: <https://heritage.sensecentar.org/assets/Uploads/zip/sg-1-07-ceo-information-report-en.zip>

46. War damage to the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education : Third information report, Doc. 6904, 20 Sept. 1993. URL: <https://heritage.sensecentar.org/assets/Uploads/zip/sg-1-07-ceo-information-report-en.zip>

47. Wenzel M. Obituary: Dr. Rizo Sijaric, Director of the Zemaljski Muzej, Sarajevo. Killed in Sarajevo, 10 December 1993. *Museum Management and Curatorship*. 1994. No. 13. P. 79–80.

48. Zeco M. The National and University Library of Bosnia and Herzegovina during the current war. *The Library Quarterly: Information, Community, Policy*. 1996. Vol. 66. N. 3. P. 294–301. DOI: <https://doi.org/10.1086/602886>

49. Zwierchowski J., Tabeau E. The 1992–95 war in Bosnia and Herzegovina: census-based multiple system estimation of casualties' undercount : conference paper for the International Research workshop on "The Global Costs of Conflict", 1–2 Febr. 2010, Berlin. 25 p. URL: https://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/en/bih_casualty_undercount_conf_paper_100201.pdf

References

1. Kebo, O., Kalytro, K. (transl.). (2017). *Sarajevo dlia pochatkivtsiv* [Sarajevo for beginners]. Brusturiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Kosarevych, S. (2022, September, 20). *Pisliavoienna vidbudova Bosnii i Hertsehovyny* [Post-war reconstruction of Bosnia and Herzegovina]. *Tsentr Dnistrianskoho*. Retrieved from <https://dc.org.ua/news/reconstruction-bosnia> [In Ukrainian].
3. Báez, F., & MacAdam, A. J. (2008). *A Universal history of the destruction of books: from ancient Sumer to modern Iraq*. New York, NY. [In English].
4. Bakaršić, K. (1994). The libraries of Sarajevo and the book that saved our lives. *The New Combat: A Journal of Reason and Resistance*, 3, 13-15. Retrieved from <https://heritage.sensecentar.org/assets/sarajevo-national-library/sg-3-08-libraries-sarajevo.pdf> [In English].
5. Bakaršić, K. (1995). The story of the Sarajevo Haggada. *Judaica Librarianship*, 9(1-2), 135-143. DOI: <https://doi.org/10.14263/2330-2976.1181> [In English].
6. Baumel, J. (1993). The destruction by war of the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education: Information report, Doc 6756, 2 Febr. 1993. Retrieved from <https://heritage.sensecentar.org/assets/Uploads/zip/sg-1-07-ceo-information-report-en.zip> [In English].
7. Blazina, V. (1996). *Mémoricide ou la purification culturelle: La guerre et les bibliothèques de Croatie et de Bosnie-Herzégovine* [Memoricide or Cultural Purification: War and the Libraries of Croatia and Bosnia-Herzegovina]. *Documentation et bibliothèques*, 42(4), 149-163. DOI: <https://doi.org/10.7202/1032995ar> [In French].
8. Brooks, G. (2008). *People of the Book: A novel*. New York, NY. [In English].
9. Civallero, E. (2007). When memory is turn into ashes... *Memoricide during XX century. Information for Social Change, summer iss.*, 7-22. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10150/200650> [In English].
10. Demick, B. (2012). *Logavina street: Life and death in a Sarajevo neighborhood*. New York, NY. [In English].
11. Dizdarević, Z., Ridjanovic, M., & Alcalay, A. (1995). *Portraits of Sarajevo*. New York, NY. [In English].
12. FAMA Kolekcija [web-site]. Retrieved from <https://www.famacollection.org> [In Bosnian].
13. (1994) Final report of the United Nations Commission of experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). Annex VI – Part 1. Study of the battle and siege of Sarajevo. United Nations, S/1994/674/Add.2 (Vol. II), 27 May 1994. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20010222115037/http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VI-01.htm> [In English].

14. Gauthier, B. (1997). La Bibliotheque nationale et universitaire de Sarajevo et les bibliothèques bosniaques. *Bulletin des Bibliothèques de France*, 42(6), 72-77. [In French].

15. Gazić, L. (2015). Destruction of the Institute for Oriental Studies during the aggression against Bosnia and Herzegovina 1950–2000. In A. Husić (prired., gl. ured.). *Orijentalni Institut u Sarajevu 1950–2015* (pp. 93-98). Sarajevo: Orijentalni Institut u Sarajevu. Retrieved from http://ois.unsa.ba/images/izdavacka/Monografija_OIS-2015.pdf [In English].

16. (2023). Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu. Bosna i Hercegovina. URL: <https://ghb.ba/en> [In English].

17. Gienger, V. G. (2002, December, 13). «Small Miracles» save Jewish text: Haggadah's survival in Bosnia offered as hope of ethnic, religious tolerance. *The Washington Post*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/archive/local/2002/12/14/small-miracles-save-jewish-text/7bdf231d-81e2-41e2-a1bf-59bcd1f6b2a> [In English].

18. Hadžimuhamedović, A. (2018). Culture-based urban resilience: post-war recovery of Sarajevo. *UNESCO World Heritage Centre*. Retrieved from <https://whc.unesco.org/document/175506> [In English].

19. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Retrieved from <https://www.icty.org> [In English].

20. Kujundžić, E. (1996). Memoria Bosniaca – Memoria Mundi. *Bosniaca. God. I, Br. 1*, 5-12. Retrieved from <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/290/289> [In Bosnian].

21. Kujundžić, E. (2000). National and University Library of Bosnia and Herzegovina at the turn of millennium. *Bosniaca*, 4-5, 5-8. Retrieved from <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/333/333> [In English].

22. Manuscript collection of the Gazi Husrev-Beg Library. *UNESCO*. Retrieved from <https://www.unesco.org/en/memory-world/manuscript-collection-gazi-husrev-beg-library> [In English].

23. Mowat, I. (1995). The Revival of the National and University Library of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo; A study of options and proposals for action: Report prepared for the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), Serial No. FMR/CII/PGI/94/110(Mowat), RP/1994-1995/II.A/Technical report. Paris, France. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000099979> [In English].

24. Ornat, N. (2018). Reading for your life: The impact of reading and writing during the siege of Sarajevo. *Open Information Science*, 2(1), 44-58. DOI: <https://doi.org/10.1515/opis-2018-0004> [In English].

25. Ovčina, I. (2022, May). The National and University Library of Bosnia and Herzegovina from shelling on 25/26th August 1992 till reconstruction. *Protection and rescue of cultural heritage in crisis situations and disaster risk*

management in libraries, archives and museums: Proceedings of the International conference. Latvijas Nacionālā bibliotēka. Retrieved from <https://digitalabiblioteka.lv/?id=oai:the.european.library.DOM:1046711> [In English].

26. Ovčina, I. (2016, September). What did the National and University Library of Bosnia and Herzegovina lose after 25/26th August 1992? In *What do we lose when we lose a library? Proceedings of the Conference* (pp. 77-82), KU Leuven, UC Louvain, the Goethe Institut, the British Council. Leuven, Belgium. Retrieved from <https://www.goethe.de/resources/files/pdf94/streamgate.pdf> [In English].

27. (2003). Pokretno dobro – Sarajevska Hagada: broj: 05-6-80/03-2, 17 januara 2003, Sarajevo, Bosna i Hercegovina Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika. Retrieved from http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_bos/HAGADA%20kompl%20BH.pdf [In Bosnian].

28. (1991). Popis stanovništva 1948, 1953, 1961, 1971, 1981 i 1991 godine, za teritorijalnu organizaciju, općine i pripadajuća naseljena mjesta 1991 godine. *Savezni zavod za statistiku i evidenciju FNRJ i SFRJ*. Retrieved from <https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1991/pdf/G19914018.pdf> [In Croatian].

29. (2003, December 5). Prosecutor v. Stanislav Galic (Trial Judgement and Opinion), IT-98-29-T, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), 5 Dec. 2003, Retrieved from <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2003/en/40194> [In English].

30. Rešidbegović, A. (2009). Biblioteka koja ima prošlost i budućnost: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine (1945–2009). *Bosniaca*, 14(14), 65–71. Retrieved from <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/120/119> [In Bosnian].

31. Riedlmayer, A. (2003). Convivencia under fire: Genocide and book burning in Bosnia. *Bosniaca*, 8, 55-73. Retrieved from <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/393/396> [In English].

32. Riedlmayer, A. (2007). Crimes of war, crimes of peace: destruction of libraries during and after the Balkan Wars of the 1990s. *Library Trends*, 56(1), 107-132. DOI: <https://doi.org/10.1353/lib.2007.0057> [In English].

33. Riedlmayer, A. (2002). Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina, 1992–1996: a post-war survey of selected municipalities: Expert report commissioned by the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, exhibit Number P486. Retrieved from <https://www.archnet.org/publications/3481> [In English].

34. Riedlmayer, A. (1996). Libraries are not for burning: International librarianship and the recovery of the destroyed heritage of Bosnia-Herzegovina. *Art Libraries Journal*, 21(2), 19-23. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0307472200009834> [In English].

35. Romero, E. G., & Romero I. C. (2016). Breve historia de la guerra de los Balcanes. Madrid, Spain. Retrieved from <https://www.book2look.com/book/4OcVPVaWCy> [In Spanish].

36. The Sarajevo Haggadah manuscript. *UNESCO*. Retrieved from <https://www.unesco.org/en/memory-world/sarajevo-haggadah-manuscript> [In English].

37. (2016). Saving Sarajevo's literary legacy: Interview with M. Jahić, the former Gazi Husrev-beg Library director, written by T. Verde. *Aramco World*, 67(1), 24-33. Retrieved from <https://www.aramcoworld.com/Articles/January-2016/Saving-Sarajevo-s-Literary-Legacy> [In English].

38. Sells, M. A. (1998). *The Bridge betrayed: Religion and genocide in Bosnia*. London, UK. [In English].

39. (2013, December 23). Shafir, N. Gazi Husrev Begova Library. *Hazine*. Retrieved from https://hazine.info/ghb_library [In English].

40. Kapić S. (Ed.). (2000). *The siege of Sarajevo: 1992–1996*. Sarajevo, Bosnia and Herzegovina. [In English].

41. (1993). Statement by Mrs. Sadako Ogata, United Nations High Commissioner for Refugees, to the meeting of the Humanitarian Issues Working Group of the International Conference on the former Yugoslavia, Geneva, 16 July 1993. Retrieved from <https://www.unhcr.org/publications/statement-mrs-sadako-ogata-united-nations-high-commissioner-refugees-meeting> [In English].

42. Wake up Europe!: 100 stories about solidarity initiatives in Europe with citizens of Sarajevo and Bosnia and Herzegovina during the 1992–1995 war [web-site]. Retrieved from <https://wakeupeurope.ba/?lang=en> [In English].

43. Walasek, H. (2019). Cultural heritage and memory after ethnic cleansing in post-conflict Bosnia-Herzegovina. *International Review of the Red Cross*, 101(1), 273-294. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1816383119000237> [In English].

44. (1994). War damage to the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education: Fourth Information Report, Doc. 6999, 19 Jan. 1994. Retrieved from <https://heritage.sensecentar.org/assets/Uploads/zip/sg-1-07-ceo-information-report-en.zip> [In English].

45. (1996). War damage to the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education: Ninth information report, Doc. 74644, 19 Jan. 1996. Retrieved from <https://heritage.sensecentar.org/assets/Uploads/zip/sg-1-07-ceo-information-report-en.zip> [In English].

46. (1993). War damage to the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina presented by the Committee on Culture and Education: Third information report, Doc. 6904, 20 Sept. 1993. Retrieved from <https://heritage.sensecentar.org/assets/Uploads/zip/sg-1-07-ceo-information-report-en.zip> [In English].

47. Wenzel, M. (1994). Obituary: Dr. Rizo Sijaric, Director of the Zemaljski Muzej, Sarajevo. Killed in Sarajevo, 10 December 1993. *Museum Management and Curatorship*, 13, 79-80. [In English].

48. Zećo, M. (1996). The National and University Library of Bosnia and Herzegovina during the current war. *The Library Quarterly: Information, Community, Policy*, 66(3), 294-301. DOI: <https://doi.org/10.1086/602886> [In English].

49. Zwierzchowski, J., & Tabeau, E. (2010, February). The 1992–95 war in Bosnia and Herzegovina: census-based multiple system estimation of casualties' undercount: Conference paper for the International Research workshop on "The Global Costs of Conflict". Berlin, Germany. Retrieved from https://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/en/bih_casualty_undercount_conf_paper_100201.pdf [In English].

Liliia Prokopenko,

<https://orcid.org/0000-0003-0531-6111>,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,

Chief Librarian,

Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

1, Hrushevsky Street, Kyiv, 01001, Ukraine

LIBRARIES, LIBRARIANS AND READERS DURING THE SIEGE OF SARAJEVO: 1425 DAYS OF ORDEALS, RESILIENCE AND HOPE

The purpose of the article is to study the activities of libraries and librarians during the siege of Sarajevo in 1992–1996 in order to determine the social role and value of libraries and to investigate the importance of reading as a cultural and intellectual practice for supporting society in wartime. **The methodological basis** of the study are principles of objectivity, complexity, continuity and comprehensiveness. From the standpoint of scientific methodology, the problem is examined on the basis of a systematic and historical approaches. The achievement of the study purpose was carried out with a system of general scientific and special methods: theoretical (analysis, synthesis, abstraction, descent from the abstract to the concrete, explanation, generalization, etc.), empirical (description, comparison), historical comparative, chronological, identification and analysis of sources and others. **Scientific novelty.** In Ukrainian library science, the experience of the libraries functioning, the work of librarians, and the reading activity of Sarajevans during the siege of the capital of Bosnia and Herzegovina is being studied for the first time. **Conclusions.** Based on the description of the living conditions during the siege of Sarajevo, the importance of reading as a cultural and intellectual practice for the mental, spiritual and physical survival of Sarajevans during the siege is revealed; the state of librarianship is investigated, specific libraries are characterized, and the work of librarians is examined. The significance and value of libraries and reading for the support of society in the war conditions is characterized. The importance of transmitting the experience of the war and informing the world community about the consequences of the Russian-Ukrainian war, in particular, regarding the Ukrainian librarianship, is emphasized.

Keywords: history of librarianship abroad, librarianship in Bosnia and Herzegovina, Sarajevo libraries, libraries and war, librarians and war, reading and war.

Стаття надійшла до редакції 25.09.2024 р.